

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЯ ТЭРМІНАЛАГІЗАЦЫЯ Ў ТЭХНІЧНАЙ ГАЛІНЕ

*Артыкул прысвечаны даследаванню тэхнічнай тэрміналогіі. Прадметам разгляду з'яўляецца ўтварэнне тэрмінаадзінак, што мае непасрэднае дачыненне да ўпарадкаван-
ня сучаснай беларускай тэрміналогіі – адной з актуальных праблем сучаснага мовазнаў-
ства. Аўтар аналізуе лексіка-семантычны спосаб дэрывацыі тэхнічных адзінак.*

Уводзіны

Падмуркам беларускай тэрміналогіі з'яўляецца лексіка агульнаўжывальнай мовы розных часоў узнікнення. Як адзначаецца даследчыкамі, “першапачатко-
вай асновай фарміравання тэрміналагічнай лексікі старабеларускай мовы пра-
вамерна лічыць намінацыі розных прадметаў і з'яў прыроды ў народным маў-
ленні і пазней фіксацыю гэтых намінацый у пісьмовых помніках старабеларус-
кай мовы” [1, с. 351].

Асноўная частка

Аб'ектам семантычнага пераасэнсавання пры ўтварэнні тэхнічных тэрміна-
адзінак часта выступаюць бытавыя назвы. Можна вылучыць асноўныя тэматыч-
ныя групы агульнаўжывальных слоў, на базе якіх лексіка-семантычным споса-
бам утвараюцца тэхнічныя тэрміны. Гэта найменні:

– гаспадарчых, бытавых прадметаў, механізмаў, памяшканняў і г.д. (*каро-
мысел, крук, куліса, карусель, парасон, кастыль, мост, корак, жолаб, кладоў-
ка*). У межах гэтай семантычнай групы вылучаюцца лексемы са значэннем вын-
іку дзеяння, названага ўтваральнай асновай: *лата, шво, лаз, замок, піла, валы,
камяк*. Адзначым, што некаторыя з названых слоў агульнаўжывальнай мовы ўтво-
раны ад дзеясловаў суфіксальным (нульсуфіксальным) спосабам. Напрыклад,
шво – шыць, лата – латаць;

– абутку, адзення і іх дэталей (*башмак, каўпак, пояс, рукаў, вуаль, жакет,
галёш, кажух, фартух, пальчатка;*

– ёмістасцей, посуду (*талерка, пасудзіна, кораб, коўш, кацёл*). Трэба мець
на ўвазе, што адзінкі тыпу *вілка* не могуць быць аднесены да гэтай групы семан-
тычных дэрываатаў, паколькі запазычаны з рускай мовы ў гатовым выглядзе як

тэхнічныя тэрміны, напрыклад, *штэлсельная вілька*. Нагадаем, адпаведныя словы прыбор у беларускай мове называецца *відэлец*;

– з’яў прыроды і навакольнага свету (*паветра, канава, след, крыніца, ствол, пратока, корань, калодзеж, стрыжань, плашка, святло, стан, хваля, сцябло, ручай, гняздо, ліст, прамень, каньён, пячора, полымя*);

– розных відаў зброі і яе частак (*зілза, курок, страла, карабін, шчыт*);

– частак цела чалавека і жывёлы, іх унутраных органаў (*губа, зрэнка, пята, спінка, плячо, палец, зёў, хобат, рабро, шчака, завусенец, ражок, калена, ракавіна, кулак, лапа, крыло*);

– прадстаўнікоў жывёльнага свету (*кабанчык /авіяцыя/, лебедзь, воўк-машына, гусеніца, ёрш, карасік /напільнік/, бык, кошка, чушка*);

– прадуктаў харчавання (*сухар, абаранак*).

Вылучаецца група тэрмінаў, утвораных ад агульнаўжывальных лексем – назваў дзеянняў, псіхічных працэсаў, уласцівасцей, стану (*памяць /на магнітным барабане/, намаганне /цягавае/, завіўка /металаапрацоўка/, жорсткі /вал/, валачыць /дрот/, магутны, безадказны, тлусты, стомленасць, плаўнасць, намаганне, старэнне, здольнасць*). Напрыклад, *тлусты* ў агульнаўжывальнай мове мае значэнне ‘ў якім шмат тлушчу’. Спецыяльнае значэнне: ‘з тоўстымі лініямі’, напрыклад, *тлусты шрыфт*. **Стомленасць** адпаведна – ‘абясціленасць, зморанасць цяжкай працай або якім-небудзь заняткам’ і ‘працэсы змены ўласцівасцей матэрыялу, якія выклікаюць яго пашкоджанне, утварэнне трэшчыны і пад. Развіццё трэшчыны стомленасці’. **Жывучасць** – ‘жыццяздольнасць, вынослівасць. Ж. арганізм’ і ‘здольнасць доўга захоўвацца, існаваць’. У матэрыялазнаўстве *жывучасць* – ‘здольнасць матэрыялу працаваць пасля пашкоджання і ўтварэння трэшчыны. Ж. дэталі’. **Намаганне** – фізічнае, разумовае або душэўнае напружанне, накіраванае на што-н. Прыкласці ўсе н. У машынабудаванні *намаганне* вымяральнае – сіла ўздзеяння на паверхню дэталі ў зоне кантакту.

Пранікненне лексікі адбываецца не толькі з агульнаўжывальнай мовы ў навукова-тэхнічную, але і наадварот: спецыяльныя назвы набываюць агульнаразумельныя значэнні. Напрыклад, тэрміны *падатлівы* (‘які паддаецца фармоўцы, апрацоўцы’. П. жалеза), *трывалы* (‘устойлівы, моцны, які з цяжкасцю паддаецца разбурэнню’. Т. апора), *спраўны* (‘без пашкоджанняў, прыгодны для карыстання’. С. машына), *пружасць* (‘спружыністасць, здольнасць прымаць першапачатковую форму пасля сціскання або згінання’. П. вадзяной пары), *загартоўка* (‘від тэрмічнай апрацоўкі, якая дазваляе павысіць цвёрдасць і трываласць матэрыялу’. З. жалезавугляродзістых сплаваў) пашырылі межы сваёй семантыкі і набылі розныя значэнні: *падатлівы* – ‘уступчывы, згаворлівы’. П. характар; *трывалы* – ‘вынослівы, цяроплівы’. Т. чалавек; *спраўны* ‘які знаходзіцца ў добрым стане, добры. С. гаспадарка’ і ‘стараны, добрасумленны. С. праца’; *пружасць* (пра рух) – *плаўнасць*. П. паходкі, кроку; *загартоўка* – ‘фарміраванне фізічнай або маральнай стойкасці, вынослівасці’. З. характару.

Пры стварэнні тэхнічных тэрмінаў выкарыстоўваюцца асноўныя спосабы перанаймення (метафара, метанімія, сінекдаха).

Метафарычныя пераносы адбываюцца паводле падабенства адной якой-небудзь прыкметы: знешняга выгляду (*барабан, вежа, сетка, сухар, жакет /ліцейная форма/*); дзеяння, функцыі (*кладоўка, пігмент*); месцазнаходжання (*шчака*), асацыяцыі (*бягун, сапун*); або некалькіх прыкмет (*палец, алмаз, пята*). Напрыклад, агульнавядомае слова з памяншальна-ацэначным значэннем *кладоўка* ‘невялікае памяшканне для захавання прадуктаў харчавання, хатніх рэчаў і пад.’ страціла стылістычнае адценне прастамоўнасці і мае аманімічны тэрмін з семантыкай ‘склад інструментаў і пад. на вытворчасці’; *пята* – шырокі канец

чаго-н., які з'яўляецца апорай; **кажух** – чахол з жалеза, цэглы і пад. для ізаляцыі або засцерагі збудаванняў, механізмаў ці іх частак (падабенства знешняе і функцыянальнае).

Выклікае цікавасць гісторыя ўзнікнення матэрыялазнаўчага тэрміна **чушка**. У часы Пятра I у працэсе вытворчасці сталі пры змене тэхналогіі нечакана з'явіўся новы невядомы дагэтуль матэрыял. Гэты матэрыял не падлягаў механічнай апрацоўцы, паколькі быў цвёрды, але вельмі крохкі. Пазней былі адкрыты і вывучаны станоўчыя якасці гэтага матэрыялу, ён стаў шырока выкарыстоўвацца адпаведна свайму прызначэнню і атрымаў назву чыгун. А ў тыя часы пад уплывам негатыўнага ўспрыняцця чыгун сталі называць “чушкай” (“свіннёй”), прыгадаем фразеалагізм *падкласці свінню* – ‘зрабіць паціху нейкую нечаканую гадасць, паскудства’. У сучаснай тэхнічнай тэрміналогіі **чушка** – гэта ‘невялікі злітак металу, звычайна прызначаны для пераплаўкі’. Злітак вырабляецца не толькі з чыгуну, сталі, але і іншых матэрыялаў. Можна прасачыць аналогію значэння сучаснага тэрміна і гутарковага слова паводле вагі, колеру і інш. Напэўна, менавіта таму назва захавалася.

Даволі распаўсюджаны ў тэхнічным тэрмінаўтварэнні метанімічныя пераносы. Так, у навуковай літаратуры сцвярджаецца, што пры параўнанні, напрыклад, з прыродазнаўчай прамыслова-тэхнічнай тэрміналогія папаўняецца найменнямі, утворанымі шляхам метанімічнага пераносу, у 5,5 разоў больш [2, с. 16].

Сустрэкаюцца наступныя тыпы метанімічных пераносаў: назва дзеяння або працэсу – назва месца ажыццяўлення гэтага дзеяння (*пераход, разварот*), назва дзеяння або працэсу – назва рэчыва або матэрыялу (*пракладка, прысыпка, змазка*), назва дзеяння або працэсу – вынік гэтага дзеяння, працэсу (*устаўка, нарэзка, насечка, абліцоўка, спецыфікацыя, надрэз, раскол, змена, адвод*); назва прыстасавання – назва рэчыва (*выцяжка*), назва дзеяння або працэсу – назва прыстасавання для выканання гэтага дзеяння (*шліцоўка, працяжка, раскатка, апраўка, блакіроўка, заціск, загіб*), назва асобы, якая выконвае дзеянне – назва механізма для выканання названага дзеяння (*падборшык, раскідвальнік*). Так, напрыклад, у выніку метанімізацыі з'явіліся тэхнічныя адзінкі: *шліцоўка* – нажоўка для вырабу шліцаў, *устаўка /разьбовая/* – шрубавая спружына, якая усталёўваецца ў разьбовую адтуліну для павышэння зносастойкасці разьбы, *паломка* – дэталі, прыстасаванне або іх частка, якія пашкоджаны, *блакіроўка* – прыстасаванне для забеспячэння толькі аднаго з трох магчымых перамяшчэнняў пры “замкнёных” двух іншых, *спецыфікацыя* – тэхнічны дакумент у выглядзе табліцы, які вызначае склад зборкавай адзінкі, комплексу і інш.

Для ўтварэння тэхнічных тэрмінаў выкарыстоўваюцца і больш складаныя тыпы семантычнай дэрывацыі. Напрыклад: **прабег**. 1. Спартыўнае спаборніцтва. Лыжны п. – 2. Знаходжанне ў эксплуатацыі транспартных сродкаў. Аўтамабіль, падрыхтаваны да п. 3. Адлегласць, пройдзеная якім-н. транспартным сродкам. Сутачны п. цеплавоза (назва мерапрыемства іншай галіны – дзеянне – адзінка вымярэння); **ванна**. 1. Ёмістасць для вадкага асяроддзя. Бланшыровачная в. – 2. Расплаўленае асяроддзе. Закалка ў саляной в. – 3. Аб'ём вадкага асяроддзя, які ўтвараецца пры зварцы. Зваркавая в. Шлакавая в. (назва ёмістасці – назва змесціва гэтай ёмістасці – назва аб'ёму змесціва).

Лексіка-семантычнае пераасэнсаванне слоў агульнаразумелай мовы можа быць шматпланавым, што вядзе да ўзнікнення міжнавуковых і ўнутрыгаліновых амонімаў. Напрыклад, **разгонка**. 1. Паслядоўная паўторная перагонка вадкасцей, сумесей. Р. нафты (хім.) – 2. Павелічэнне адлегласці або зазору паміж дэталямі шляхам механічнага рассоўвання. Р. загатоўкі /тэхн./ – 3. Формазмя-

няльная аперацыя па апрацоўцы металу ціскам. Р. медных пруткоў на палосы /металаапрацоўка/ – 4. Расплюшчаны кавалак металу. Р. сталі. /металаапрацоўка/. 1, 2, 3 – дзеянне паводле значэння дзеяслова *разганяць* /рознагаліновая метафарызацыя/. Для тэрмінаў 3, 4 прыменена словаўтваральная мадэль *назва дзеяння – назва выніку гэтага дзеяння*.

Колькасць унутрыгаліновых амонімаў пастаянна скарачаецца ў выніку працы тэрміназнаўцаў па уніфікацыі і ўпарадкаванні спецыяльнай лексікі. У большасці выпадкаў навуковыя тэрміны з суфіксамі *-к-а*, *-ацый-а*, матываваныя дзеясловамі, замяняюцца адпаведнікамі з суфіксам *-нн-е*: *улітаванне* (операцыя) і *улітоўка* (злучэнне дэталей); *афарбоўванне* (операцыя) – *афарбоўка* (колера або спалучэнне колераў). Існуюць і іншыя спосабы размежавання адзінак такога плану. Напрыклад, тэрміны *разрэзка* (дзеянне) і *разрэз* (месца разрэзу) аформлены пры дапамозе розных суфіксаў (*-к-* і нулявога). Такім чынам, неабходна выкарыстоўваць магчымасці скасавання аманімічнасці назвы дзеяння, працэсу і прадметнага наймення, каб пазбегнуць разнабою, непажаданага для навукова-тэхнічнай лексікі. Так, у прыватнасці, тэрміны *шліцоўка*, *блкіроўка* са значэннем прадметнасці могуць суіснаваць з тэрмінамі *шліцаванне*, *блкіраванне* са значэннем адпаведнай аперацыі.

Сінекдахальнае пераасэнсаванне пры дэрывацыі тэхнічных тэрмінаў выкарыстоўваецца значна радзей (*інструмент*, *агрэгат*).

Заклучэнне

Лексіка-семантычны спосаб утварэння тэхнічных тэрмінаў характарызуецца прадуктыўнасцю і займае значнае месца сярод іншых спосабаў дэрывацыі. Ён дазваляе эканомна ставіцца да моўных рэсурсаў сучаснай беларускай мовы і дапамагае тэрмінолагам у пошуку спецыяльных найменняў новых паняццяў і з'яў сродкамі ўжо існуючай лексікі.

ЛІТАРАТУРА

1. **Антанюк, Л.А.** Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Л.А. Антанюк, Б.А. Плотнікаў. – Мн.: Інтэрпрэссэрвіс, Кніжны дом, 2003. – 672 с.
2. **Капайко, Т.В.** Лексіка-семантычны спосаб тэрмінаўтварэння ў бел. мове: аўтарэф. дыс.... канд. філал. навук. – Мн., 1998. – 16 с.
3. Глумачальны слоўнік сучаснай беларускай літаратурнай мовы. – Мінск: БелЭН, 1996. – 784 с.
4. Русско-белорусский политехнический словарь: в 2 ч. – Ч. 1. – Мінск: Бел. навука, 1997. – 839 с.; Ч. II. – Мінск: Бел. навука, 1998. – 807 с.